

UOT 81

Ü.Z.Xəlilli

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
ulkerxelilli@gmail.com

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.011>

AZƏRBAYCAN DİLİNİN “İNSANIN EMOSİONAL VƏZİYYƏTİ” FRAZEOSEMANTİK SAHƏSİNDƏ “HƏYƏCAN / NARAHATLIQ”

Açar sözlər: frazeosemantik sahə, emosional vəziyyət, nüvə, periferiya, variantlılıq

Məqalədə dilimizdə narahatlıq və həyəcan ifadə edən frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətləri sahə nəzəriyyəsi fonunda araşdırılmış, bu mənfi emosiyalar frazeosemantik sahə daxilində nəzərdən keçirilmişdir. Tərkibcə müxtəlif olan sabit söz birləşmələrinin eyni emosional vəziyyətin ifadəsinə xidmət etməsi onların sistemli şəkildə tədqiq olunmasına imkan verir.

Həyəcan və narahatlığın orqanizmdə səbəb olduğu dəyişikliklər, təzahür şəkilləri və ifadə imkanları diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Belə ki, müsbət emosiyalardan fərqli olaraq, mənfi hisslər orqanizmin fəaliyyətini zəiflədir, onu passivliyə sövq edir. Bu da frazeoloji vahidlərin semantikasında öz əksini tapır.

Məqalədə həmçinin “həyəcan/narahatlıq” altsahəsinin strukturu müəyyənləşdirilmiş, nüvə və periferiya zonaları fərqləndirilmiş, hər bir zonanın özünəməxsus xüsusiyyətləri və təşkil olunduğu frazeoloji vahidlər dəqiqləşdirilmişdir. Əgər sahənin nüvə zonası üçün inteqral semalı birləşmələr xarakterikdirsə, periferiya zonasında diferensial semalı vahidlər fərqlənir.

Həmçinin haqqında danışılan sahədə frazeoloji vahidlərin müxtəlif variantlarına nəzər salınmış, variant yaratma üsulları nəzərdən keçirilmişdir.

У.З.Халилли

«ВОЛНЕНИЕ / БЕСПОКОЙСТВО» В ФРАЗЕОСЕМАНТИЧЕСКОМ ПОЛЕ «ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЧЕЛОВЕКА» АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: фразеосемантическое поле, эмоциональное состояние, ядро, периферия, вариантность

В статье на фоне теории поля исследованы особенности фразеологизмов, выражающих тревогу и волнение в нашем языке, и эти негативные эмоции рассмотрены в рамках фразеосемантического поля. Тот факт, что устойчивые словосочетания, различные по составу, служат для выражения одного и того же эмоционального состояния, позволяет изучать их систематически.

Акцентируется внимание на изменениях, проявлениях и возможностях выражения, вызванных возбуждением и тревогой в организме. Итак, в отличие от положительных эмоций, отрицательные чувства ослабляют активность организма и толкают его к пассивности. Это отражается на семантике фразеологизмов.

В статье также определена структура подполя «возбуждение/тревога», выделены центральная и периферийная зоны, указаны уникальные характеристики каждой зоны и фразеологические единицы, в которых она организована. Если зона ядра месторождения характеризуется единицами интегральной семы, то в периферийной зоне выделяют единицы дифференциальной семы.

Также в обсуждаемой области были рассмотрены разные варианты фразеологизмов, а также рассмотрены способы вариантообразования.

U.Z.Khalilli

"EXCITEMENT / ANXIETY" IN THE PHRASEOSEMANTIC FIELD OF "HUMAN'S EMOTIONAL STATE" OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Keywords: *phraseosemantic field, emotional state, core, periphery, variants*

In the article, the features of phraseological units expressing anxiety and excitement in our language were investigated against the background of the field theory, and these negative emotions were considered within the phraseosemantic field. The fact that fixed word combinations, which are different in composition, serve to express the same emotional state, allows them to be studied systematically.

The changes, manifestations and expression possibilities caused by excitement and anxiety in the body have been focused on. So, in contrast to positive emotions, negative feelings weaken the activity of the body and push it to passivity. This is reflected in the semantics of phraseological units.

The article also defines the structure of the "excitement/anxiety" subfield, distinguishes the core and peripheral zones, specifies the unique characteristics of each zone and the phraseological units in which it is organized. If the core zone of the field is characterized by integral schema units, in the peripheral zone differential schema units are distinguished.

Also different variants of phraseological units were considered in the discussed area, and variant creation methods were considered.

Həyəcan və narahatlıq hissləri “Mənfi emosional hallar” frazeosemantik sahəsinə daxildir. Narahatlıq nəticəsində hər hansı bir qıcıqlandırıcı sinir sisteminə təsir edir və bu, mənfi emosional vəziyyətin yaranmasına səbəb olur. Bu da, ilk növbədə, insanın nitqində, davranışında, jest və mimikalarında öz əksini tapır. “Biz ünsiyyətdə olduğumuz adamları hansı hisslər keçirdiklərini üz cizgilərindən, bədən hərəkətlərindən, səsindən aydın

duya bilirik. Adətən insanın razı və ya narazı olması, sevinc və kədər, narahatlığı, pərt olması, utanması, qorxması və s. onun üz cizgilərində, bədəninin ifadəli hərəkətlərində, eləcə də səsinə əks olunur” [3, s.340].

Digər mənfi hisslər kimi, həyəcan və narahatlıq da orqanizmdə dəyişikliyə səbəb olur, həmçinin insan fəaliyyətinə mənfi təsir edir. “Astenik hisslər orqanizmin həyat fəaliyyətini zəiflədir, enerjisini azaldır” [1, s.162].

“İnsanın emosional vəziyyəti” frazeosemantik sahəsi üçün xarakterik olan əlamətlərin bəziləri həm də “həyəcan/narahatlıq” altsahəsinə də aiddir [4, s.57].

İntensivlik hər hansı bir emosional vəziyyətin təzahür dərəcəsini göstərir. Yəni emosiyalar zəif, orta və ya güclü şəkildə təzahür edə bilər. Haqqında danışdığımız altsahəsində də həyəcan və narahatlıq hissənin müxtəlif intensivlik dərəcələri müşahidə olunur. Məsələn, *başı-qulağı getmək*, *başı şişmək* “narahat olmaq, dəng olmaq” mənalarını bildirərək narahatlıq vəziyyətinin daha zəif intensivlik dərəcəsini bildirir. *İynə üstündə oturmaq* və ya *tikan üstündə oturmaq* vahidləri isə “çox narahat olmaq, nigaran qalmaq”, *bağrı çatlamaq* ifadəsi “bərk narahat olmaq, darıxmaq” mənalarını ifadə etməklə narahatlıq vəziyyətinin nisbətən güclü təzahür formalarını ifadə edir.

“Həyəcan/narahatlıq” sahəsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də *passivlikdir*. Yəni insanın həyəcanlı və ya narahat olduğunu bildirməsi ondan xüsusi şey tələb etmir. Jest və mimikalar onun bu vəziyyətdən xəbər verir. Məsələn, “narahat olmaq, vurnuxmaq” mənalarını ifadə edən *bir yerdə qərar tutmamaq* frazeoloji vahidi insanın narahat olduğundan xəbər verir. Bu, eyni zamanda özündə *idarə olunmazlıq* əlamətini ehtiva edir, yəni həyəcanlı və narahat vəziyyəti çox vaxt gizlətmək mümkün olmur, o, hansısa bir yolla özünü büruzə verir.

“Gözlənilməz hadisədən bərk təsirlənmək, həyəcanlanmaq” mənalarını bildirən *əli üzündə qalmaq* frazeoloji vahidində *müvəqqəti lokalizasiya* əlaməti özünü göstərir, yəni müəyyən zaman kəsiyindəki situasiyanı əks etdirir. *Qalmaq* feili “müəyyən müddət ərzində hər hansı bir vəziyyətdə olmaq” semasını daşıyır və frazeologizmin ifadə etdiyi mənanın müvəqqəti məhdudluğunu vurğulayır.

Dəyişkənlik əlaməti həmçinin “həyəcan/narahatlıq” altsahəsinə təşkil edən frazeoloji vahidlərdə müşahidə olunur. Məsələn, *öfkəyə dönmək* vahidi “rəngi ağarmaq, qorxudan, həyəcandan və s.-dən rəngi saralmaq” mənalarını bildirməklə “qorxu” və “həyəcan/narahatlıq” sahələrinin sərhədində yerləşir. Yəni bu sabit söz birləşməsi məna etibarilə bir vəziyyətdən digərinə keçidi ifadə edir. *Dönmək* feilindən məhz bu dəyişkənliyi verbalizasiya etmək üçün istifadə edilmişdir.

Məlumdur ki, istənilən emosional vəziyyət ekstralingvistik amillərlə müşayiət olunur və müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. “Həyəcan/narahatlıq” altsahəsini təşkil edən frazeoloji vahidlərin də bir sıra təzahür formaları var. Onlara nəzər salaq:

1) Səbəbsiz yerə özünə problem yaratmaq və bunun səbəb olduğu narahatlıq-həyəcan hissi: *ağrımayan başa dəsmal bağlamaq, özünü işə salmaq, isti yerini soyuq eləmək, ağrımaz başına buz bağlamaq və s.* Bu tip birləşmələrdə arzu olunmayan iş qoşulmaq, heç nədən özünü bəlaya salmaq nəticəsində yaranan narahatlıq və həyəcan hissi ifadə olunur. Yəni narahatlıq və həyəcan hissində kənar amillərlə yanaşı, insanın özü də səbəb ola bilər.

2) Narahatlıq və həyəcan hissində səbəb olduğu özünə yer tapa bilməmək vəziyyəti: *bir yerdə qərar tutmamaq, canı yanında qalmaq, ürəyi yanında olmaq, iynə üstündə oturmaq, tikan üstündə oturmaq, köz üstündə oturmaq və s.* Narahatlıq və həyəcan hissi insanı gərgin vəziyyətə salır, sanki onu ətrafdan təcrid edir.

3) Narahatlıq və həyəcan hissində səbəb olduğu çıxılmazlıq vəziyyəti: *ağzı dalana dirənmək, Allahın ümidinə qalmaq və s.* İnsanın düşdüyü çətin və ağır vəziyyət, həll edə bilmədiyi problem onda narahatlıq və həyəcan yaradır.

4) Əzab-əziyyət fonunda təzahür edən narahatlıq və həyəcan hissi: *əzab çəkmək, dərd-sər çəkmək, iztirab çəkmək, fikir götürmək, iztirab keçirmək və s.* Narahatlıq və həyəcan hissi həmçinin insanın daxili iztirab çəkməsinə səbəb olur. Bu xüsusiyyət birbaşa beyin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Belə birləşmələrdə narahatlıq və həyəcan hissində idraka təsiri öz əksini tapmışdır.

5) Narahatlıq və həyəcan hissində ürək fəaliyyətinə təsiri: *ürəyinə dağ-dağa düşmək, ürəyinə dağ-dağalar gətirmək, ürəyi parça-parça olmaq, ürəyi od tutub yanmaq, ürəyindən daş asılmaq, ürəyi qan ağlamaq, ürəyi üstündə durmamaq, ürəyi yerindən oynamaq, ürəyi partlamaq, ürəyi çatlamaq, ürəyi dağ-dağaya dönmək, bağı çatlamaq, ürəyi partlamaq və s.* Bu tipli vahidlərdə narahatlıq və həyəcan ürək fəaliyyətindəki dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Bu da haqqında danışılan emosional vəziyyətin birbaşa ürəklə əlaqəli olmasından irəli gəlir.

6) Qorxu fonunda narahatlıq və həyəcan keçirmək: *əndişəyə düşmək, canına qorxu düşmək, həyəcan keçirmək, ayağının birini götürüb birini qoymaq, beynində şimşək çaxmaq, təşvişə düşmək, tələş keçirmək və s.* Bəzi birləşmələrdə qorxu və narahatlıq-həyəcan hissələrini ayırd etmək çətinlik yaradır. Belə ki, bu vahidlərdə bəhs edilən hissələr paralel şəkildə təzahür edir, yəni həyəcan və narahatlıq qorxu ilə müşayiət olunur.

“Həyəcan/narahatlıq” altsahəsinin strukturunu nəzərdən keçirək. Bu sahə də nüvə və periferiya zonalarından ibarətdir. “Struktur baxımından sahə adətən nüvədən (bəzən bir neçə nüvə qrupundan) ibarət olur – bunlar, bir

qayda olaraq, ümumi kateqorial-qrammatik məna daşıyan sinonim vahidlərdir – və periferiyadan, hansı ki fərqli semantik-qrammatik statusa malik və ya fərqli məna həcminə sahib vahidlərdən ibarətdir” [5, s.179].

Sahənin mərkəzində “narahat olmaq”, “həyəcanlı olmaq” arxisemaları ilə birləşən stativ xarakterli frazeoloji vahidlər dayanır. *Həyəcan keçirmək, tələş keçirmək, təşvişə düşmək, həyəcana gəlmək, əndişəyə düşmək* və s. kimi sabit söz birləşmələri sahə üçün xarakterik olan inteqral sema ilə birləşdiyindən sahənin nüvə-mərkəz zonasını təşkil edir. Bu vahidlər sahənin birbaşa ifadəçisidir və onu üçün xarakterik olan əsas cəhətləri özündə saxlayır.

Yaxın periferiya zonası dinamikliyi və intensivliyi ilə nüvə-mərkəz zonasından fərqlənir. Bu zonanı təşkil edən vahidlər haqqında danışılan emosional halın yüksək dinamikasını və intensivlik dərəcəsini əks etdirir, “çox həyəcanlanmaq”, “çox narahat olmaq”, “həyəcan və narahatlığın yüksək səviyyəsini yaşamaq” semaları ilə birləşir. *Ağlaşma qurmaq (açmaq), ağrımayan başına dəsmal bağlamaq, iynə üstündə oturmaq* və s. tipli frazeoloji vahidlər narahatlıq və həyəcan hissinin yüksək təzahür dərəcəsini göstərdikləri üçün məhz sahənin yaxın periferiyasına aid edilir.

Uzaq periferiya zonasında isə “kiminsə həyəcanlanmasına və ya narahatlığına səbəb olmaq”, “kimisə həyəcanlandırmaq və ya narahat etmək” diferensial semaları ilə birləşən frazeoloji vahidlərdir. *Qır-saqqız olub yapışmaq, əndişəyə salmaq, təşvişə salmaq, nigaran qoymaq, içinə od salmaq, nalı oda qoymaq* və s. kimi frazeoloji vahidlər uzaq periferiya zonasının tələblərinə cavab verir.

Polisemiya xüsusiyyətlərinə malik olan söz birləşmələri də “həyəcan/narahatlıq” altsahəsinin uzaq periferiya zonasına aid edilir. Belə ki, bu tipli vahidlər həm eyni frazeosematik sahə daxilində, həm də digər frazeosemantik sahələr arasında ortaqlıq təşkil edir, yəni bir neçə sahənin uzaq periferiyasına aid edilir. Məsələn, *bağrı çatlamaq* frazeoloji vahidi “infarkt olmaq, ölmək” mənalarını ifadə edərək “İnsanın fiziki vəziyyəti” frazeosemantik sahəsinin periferiya zonasına aid edilir. Bu birləşmə həmçinin “bərk narahatlıq keçirmək, darıxmaq” mənalarını bildirməklə “həyəcan/narahatlıq” altsahəsinin periferiyasına daxildir [2, s.34].

“Həyəcan/narahatlıq” altsahəsinin sərhədini dəqiq müəyyən etmək bir qədər çətinidir. Çünki bu sahəyə daxil olan və sahənin periferiya zonasını təşkil edən vahidlər bəzən “qorxu” və ya “kədər” altsahələrinə də aid olur. Yəni frazeoloji vahidin ifadə etdiyi məna onu bir neçə sahəyə daxil etmək üçün əsas verir. Məsələn, *canına qorxu düşmək* ifadəsi “bərk qorxmaq, həyəcanlanmaq, narahat olmaq” mənalarını ifadə edir. Bu səbəbdən onu həm “qorxu”, həm də “həyəcan/narahatlıq” sahələrinin periferiyasına aid edə bilərik. Və ya *ağlaşma qurmaq (açmaq)* vahidi bir tərəfdən “bərk narahatlıq

keçirmək” mənasını ifadə edirsə, digər tərəfdən “birlikdə ağlamaq” mənasını bildirir. Beləliklə, *ağlaşma qurmaq (açmaq)* frazeoloji birləşməsini həm “həyəcan/narahatlıq”, həm də “kədər/qəm/qüssə” altsahəsinin periferiya zonasındadır.

“Həyəcan/narahatlıq” altsahəsini təşkil edən vahidlər variantlılıq sayəsində sahəni daha da genişləndirir və zənginləşdirir. Sahədə variantlılığın müxtəlif növləri müşahidə olunur.

Komponent variantlılığı digər sahələrdə olduğu kimi, burada da ən geniş yayılmış variantlılıq növüdür. Yəni vahidi təşkil edən komponentlərdən biri onunla yaxın mənalı və eyni mənə qrupunda başqa bir komponentlə əvəz olunur. Beləliklə, mövcud frazeoloji vahidin yeni bir variantı yaranır. *Ağlaşma qurmaq – ağlaşma açmaq, əndişəyə düşmək – təşvişə düşmək, əndişəyə salmaq – təşvişə salmaq, tikan üstündə oturmaq – iynə üstündə oturmaq – köz üstündə oturmaq, həyəcan keçirmək – tələş keçirmək və s.* frazeoloji vahidlərində məhz komponent variantlılığı müşahidə olunur. Göründüyü kimi, mövcud olan vahidin həm ilk, həm son, eyni zamanda həm isim, həm də feil olan komponenti əvəzlənə bilər.

Əl-ayağı yerdən üzülmək – ayağı yerdən üzülmək, baş-beyin aparmaq – baş aparmaq kimi frazeoloji vahidlərdə isə variantlılıq komponentin kəmiyyətə dəyişməsi hesabına yaranmışdır. Yeni komponent vahidin fərqli variantının yaranmasına səbəb olsa da, onun mənasında hər hansı bir dəyişiklik yaratmamışdır. Eyni zamanda sabit söz birləşməsinin tərkibinə əlavə olunan yeni söz mövcud sözlə yaxın mənalıdır və ya onunla eyni mənə qrupuna daxildir.

Nəticə

Beləliklə, “İnsanın emosional vəziyyəti: Mənfi emosional hallar” frazeosemantik sahəsinə daxil olan “həyəcan/narahatlıq” altsahəsi müxtəlif frazeoloji vahidlərdən ibarətdir. Bu frazeoloji vahidlər sahənin əsas xüsusiyyətlərini ifadə edir və fərqli təzahür şəkillərinə malikdir. Tərkibcə müxtəlif olan birləşmələr eyni mənə ətrafında birləşərək sahə əmələ gətirir.

Həyəcan və narahatlıq insan orqanizmində mənfi dəyişikliklərə səbəb olur. Bu hal həmçinin frazeoloji vahidlərin semantikasında öz əksini tapır. İnsanın emosional vəziyyətini bildirən vahidlərdə ekstralingvistik amillər mühüm rol oynayır. Sahə nəzəriyyəsinin frazeologiyaya tətbiqi yeni tədqiqat imkanları yaradır. Belə ki, frazeologiya daha sistemli şəkildə tədqiq olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-Çap, 2006, 620 s.

2. *Məhərrəmli Q., İsmayılov R.* Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altın kitab, 2018, 287 s.
3. *Seyidov S., Həmzəyev M.* Psixologiya: Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2007, 650 s.
4. *Синельникова И.И.* Эмотивные фразеологизмы французского языка в полевом аспекте: Монография. Белгород, 2013, 188 с.
5. *Эмирова А.М.* Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении: Монография. Симферополь, 2020, 228 с.

Redaksiyaya daxil olub 09.05.2025